

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi
(MİKAD) Cilt: 2- Sayı: 2- Aralık 2018
ISSN: 2587-1331

Мұхтар Әуезов тұлғасын танудың тілдік бейнесі

Қанабекова Меңгүл Қошпанқызы¹

Түйіндемe: Мақалада қазіргі тілтанымда жаңа ғылыми парадигма аясындағы «тілдік тұлға» теориясын қалыптастыруға ықпал еткен антропоцентристік бағыттағы зерттеулердің жай-күйі зерделенеді. «Тілдік тұлға» теориясына қатысты зерттеушілердің теориялық ой-тұжырымдары мен ғылыми көзқарастары сипатталып, өзектілік дәрежесі, ғылыми маңыздылығы атап көрсетіледі. Мұндай пайымдаулардың қазақ тіл біліміндегі тілдік тұлға теориясына қатысты ғылыми түсініктерді кеңейтуге, белгілі дәрежеде антропологиялық тіл біліміне үлес қосатындығы жайлы сөз болады. Кемеңгер жазушы Мұхтар Әуезов тұлғасын танудың тілдік негіздері сипатталып, бірер деректер негізінде тұжырымдалып беріледі. Жазушы «көркемдік әлемін» бейнелейтін сөз қолданыстары «тілдік тұлға» теориясы негізінде талдауға алынып, соның негізінде жеке тұлғаның дискурстық әлеуетін танытатын тілдік бейнесі ашып көрсетіледі. М.Әуезовтің тұлғалық болмысын толық танудың, яғни Әуезовтануға дәйек болатын ғылыми-танымдық негіздің бірі – тілдік тұлға теориясы, оның рухани шығармашылық әлеуетін сипаттайтын тілдік құралдар жүйесі: этнографиялық тіл деректері мен ұлттық-мәдени атаулар, мақал-мәтелдер, окказионалды сөз қолданыстары екендігі тұжырымдалып, мысалдармен дәйектеледі.

Тірек сөздер: антропоцентристік бағыт, тілдік тұлға, дискурс, дүниетанымдық құндылық, тілдік бейне, тіл тұтынушысы, прагматика, т.б.

The language image of cognition of personality Muhtar Auezov

Abstract: The deals on the state of anthropocentric research, which contributes to the formation of the theory of "linguistic personality" within the framework of the new scientific paradigm of modern language. Theoretical concepts and scientific views of researchers associated with the theory of "linguistic personality" are characterized by their relevance and scientific significance. It is said that such interpretations contribute to the expansion of scientific concepts related to the theory of linguistic personality in the Kazakh language, to some extent contribute to anthropological linguistic knowledge. Fundamentals of the language recognition of the personality of the writer Mukhtar Auezov are described and presented on the basis of some data. The use of the word "artistic world" by the writer is analyzed on the basis of the theory of "linguistic personality", on the basis of which the linguistic picture of the discursive potential of the individual is revealed. One of Auezov's scientific and information knowledge bases of researches about Auezov is a linguistic system that describes the theory of a linguistic personality, its spiritual creativity, ethnographic language data and national and cultural names, proverbs and sayings, phrases, etc.

Keywords: anthropocentric orientation, linguistic personality, discourse, worldview value, language image, speaker, pragmatics, etc.

Қазіргі әлем кеңістігіндегі жаһандану үрдісіне сай қоғамдық сананың жаңғырып, елдігіміз бен болмысымызды, мәдениетімізді тануға деген құлшыныс

¹ ҚазМемҚызПУ, Алматы қ, менya.56@mail.ru

ұлт тарихында орны бар тұлғалардың шығармашылық мұрасын дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесі негізінде зерттеп-зерделеумен тікелей сабақтастықта артып келеді. Әсіресе жазушы танымы арқылы оның «көркемдік әлемін» бейнелейтін тілдік қолданыстарды «тілдік тұлға» теориясы негізінде талдау – қазіргі тіл біліміндегі антропоэзектік парадигма аясындағы өзекті мәселелердің бірі.

«Тілдік тұлға» категориясының пайда болуы жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толығуына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, жеке тұлғаның ой-санасы, дүниетанымдық көзқарасы, рухани-мәдени болмысы, шығармашылық қызметі нысанға алынатын антропологиялық тіл білімінің қалыптасуына негіз болды. Жалпы тілді, оны тұтынушы тұлғамен байланыста зерттеу идеясы әлемдік тіл білімінде сөйлеу мен тілдің, жеке адам мен ұжым тілінің арақатынасы, тілдің әлеуметтік сипаты тәрізді мәселелерді талдаған В.Гумбольдт, А.А.Потебня, И.А. Бодуэн де Куртене, Ф. де Соссюр еңбектерінде танылып орныға түскен. Сол кезеңдердегі тарихи алғышарттардың негізінде пайда болған «тілдік тұлға» категориясы – антропоэзектік бағыттағы іргелі ұғымдардың біріне айналды. Антропоэзектік парадигма бағдарынан қарағанда шығармашылық әрекеттің зерттеу нысаны «тіл тұтынушысына» ауысады, яғни тілде көрініс беретін адам тұлғасы, адамның сөз саптамындағы тілдік бейнесі талдауға түседі. Антропологиялық тіл білімінің дамуына зор үлес қосқан Ю.Карауловтың теориялық тұжырымдары мен концептуалдық пайымдауларының жалпы тіл біліміндегі «тілдік тұлға» ұғымының лингвистикалық категория ретінде қалыптасуына зор ықпал еткені даусыз. Зерттеушінің: «Тілдің шекарасынан аспай, ауқымынан алыстамай тұрып, тілді жасаушы мен тұтынушыға, яғни нақты тілдік тұлға – адамға назар аудармай тұрып, тіл құдіретін түсіну мүмкін емес... адамның әуелі тілін түсініп алмай немесе адамды тілінен танымай тұрып, өзін жете тани алмайсың» – деген ой-тұжырымы тілдік тұлға теориясының ғылыми негізін танудың бағдары болғаны даусыз. Дәлірек айтқанда, тілдік тұлғаны толық танудың негізі оның деңгейлік құрылымдарда сипатталуымен тікелей байланысты екендігі Ю.Караулов зерттеулерінде айқындалып қалыптасқан: 1) белгілі бір мағыналарды, тілдік амал-тәсілдерді сипаттауды (тілдің лексикалық, грамматикалық, көріктеуіш құралдарын суреттеу) жүзеге асыратын *вербалды-семантикалық деңгей*; 2) тұлғаның құндылықтар дүниесін бейнелейтін (фрейм, фразеологизмдер, қанатты сөздер, метафоралар, т.б.) тұлға-бірліктерді, дискурсындағы «ғаламның тілдік бейнесін», концептілер жүйесін анықтайтын *когнитивтік деңгей*; 3) тұлғаның мақсатын, қызығушылықтарын, аргументация, бағалау және т.б. тәсілдерін зерттейтін *прагматикалық деңгей* (Ю.Н.Караулов, 2004:42). Ю. Караулов ұсынған «тілдік тұлғаны» айқындаудың деңгейлік құрылымдары қазіргі ғылыми ізденістерде одан әрі нақтыланып, жаңаша пайымдаулармен толықтырыла түсуде. Демек, жазушының сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің лингвокогнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық деңгейлерде сипатталуына, яғни жеке тұлғаның өзіндік тілдік әлемін (тезаурусын) анықтауға зор мүмкіндік туады.

Қазіргі қазақ тілтанымында жазушының жеке тұлғалық болмысы, тіл жүйесін өзінше пайдалану дәрежесі стилистикалық тұрғыдан ғана зерделеніп қоймай, «тілдік тұлға» теориясы аясында қарастырылып, бірқатар зерттеулер жүргізіліп келеді. Бұл мәселенің кезінде қазақ тіл білімінде арнайы ақын-

жазушылардың тілін талдаған Р.Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі», Е.Жанпейісовтің «М.Әуезовтің «Абай жолы эпопеясының тілі» тәрізді еңбектерінде негізі қаланған болса, қазіргі таңда ғылыми үрдістің жалғасы ретінде тілді зерттеу оны тұтынушымен тығыз байланыста зерттейтін антропоэзектік бағыт Ж.Манкеева, Б.Нұрдәулетова, Г.Мұратова, Ш.Елемесова, Ш.Ниятова, Ф.Қожахметова, Г.Имашева, Ж.Ермекова және т.б. ғалымдар зерттеулері арқылы өзіндік сала ретіне дамып келеді.

Мәселен, белгілі ғалым Ж.Манкеева тілдік тұлғаның қалыптасу үрдісі адамның жалпы интеллектуалдық деңгейінен, парасат биігінен бастау алатынын айта келіп, сөз иесінің тұлғалық болмысын сипаттайтын ерекшеліктерді ашып көрсетеді, ол ерекшеліктердің негізін «тұлғаның ұлттық болмыс-бітімі, ұлттық-рухани құндылығы, ұлтжанды сезімі, қоғамдық ой биігі» тәрізді рухани қажеттіліктер құрайтынын тілдік деректер арқылы дәйектейді (Ж.А.Манкеева, 2013: 46). Абай, Х.Досмұхамедұлы, М.Жұмабаев, тағы басқа ұлы тұлғалардың шығармашылығы арқылы антропоэзектік парадигмадағы «тілдік тұлға» теориясы туралы түсінікті кеңейте отырып, оның танымдық дискурсын, концептуалды өрісін айқындайтын тілдік бірліктер жайында жан-жақты талдау жасайды. Бұл мәселедегі ғалымның ой-тұжырымдары тілдік ұжымның когнитивтік санасындағы ұлттық ғаламдық кеңістікке қатысты білімдер жүйесін айқындауға мүмкіндік береді.

Демек, тілді зерттеу оны тұтынушымен тығыз байланыста зерттейтін антропоэзектік (адамтанымдық) бағыт өріс алуда. Яғни мұнда сөз иесінің тұлғалық болмысына (тілдік санасына) ерекше мән беріледі. Бұл арада мұндай зерттеулерге нысан болатын – тіл арқылы ұлттың болмысы мен мәдениетін дәйектейтін ел тұлғаларының ісі мен сөзі, рухани шығармашылық мұрасы.

Кез келген тілдік тұлға, ең алдымен, ана тілін дамытушы. Осы орайда ұлы суреткер жазушы Мұхтар Әуезовтің тілдік тұлғасының танымдық-шығармашылық нәтижесі ретіндегі нақты прагматикасы – «Абай жолы» эпопеясының тілі.

Абай шығармашылығы, зерттеушілердің тануынша, халықтың ауызша және жазба ескерткіштерінде сақталған көне қазақ мәдениетінен, шығыс мәдениетінің ұлы шығармаларынан – тәжіктің, азербайжанның, өзбектің поэзиясынан, орыстың классикалық туындыларынан, сол арқылы Европа мәдениетінен нәр алған. М. Әуезов көрсеткен осы «үш ұлы қайнар бұлақтың» ізін оның өз шығармаларында да, әсіресе, «Абай жолы» эпопеясынан анық аңғаруға болады. Жазушы «сөздік жағынан менің романдарымның Абай өмір сүрген тарихи дәуірге сәйкес ерекшеліктері мол. Оның үстіне мен Абайдың өз шығармаларының сөздік қорынан да мейлінше пайдаландым» дегенді сірә кеменгер ақынмен өз арасындағы сол рухани сабақтастықтан шығарып айтса керек. Абай шығармаларында да, эпопеяда да халқымыздың ХІХ ғасырдың 2-жартысындағы өмірі суреттеледі. Абай да, М.Әуезов те сол кезеңдегі көне қазақ мәдениетін, яғни халық тілі байлығын, әсіресе, ондағы байырғы құбылыстарды, шешендік нақыл сөздерді, мақал-мәтелдерді, билер айтысындағы түрлі көне және дәстүрлі сөз қолданыстарды, афоризмдік орамдарды, аңшылыққа, халқымыздың тақпақ пен тапқыр жауаптарында қалыптасқан ежелгі тілдік дәстүрді, ас беруге, қыз ұзатып келін түсіруге, өліктің артын күтуге, той-томалақ түрлеріне, әр алуан этнографиялық зат атаулары мен рухани мәдениетке байланысты лексикалық бірліктердің қай-қайсысын да қажетінше кеңінен пайдаланды.

Әрине, М.Әуезовтің тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейін, мақсатын анықтайтын негізгі өзек – ұлтты сүю, оған насихат айту. Сонымен, жазушының тілдік тұлғасының табиғатын ашып, ғалымдық қабілетін, тілдік шеберлігін танытатын оның мұрасының ұлттық мазмұны мен көркем де түсінікті тілінің арқауы – көріктеу құралдары, архаикалық этнолексика, риторикалық сұраулар, мақал-мәтелдер және айқын мақсат. Ал бұл ұлы мақсаттардың іске асуының негізгі тетігін М.Әуезовтің шығармашылығынан табылатын асыл мұрасы, оны танытатын ұлт мәдениетінің ерекше қасиетін хабарлаушы танымдық ақпаратты, сонымен байланысты ХХ ғасыр басында пайда болған ағартушылық және ұлттық сананы оятушы өзіндік тілдік әлемі десек, соның негізінде оны дәлелдейтін – жазушы тілдік тұлғасы.

Жазушы тілдік тұлғасын дәйектейтін, оның дискурстық әлеуетін өзектейтін көркем сөз үлгілері, ұлттық мәдени құндылықтардан ақпарат беретін тілдік тұлға-бірліктер баршылық. Мәселен, автор дүниетанымына сай *үкі тағу, үкілі кәмшат, астау, бұғалық, бесік, шымылдық, торуылға шыққан қасқыр, ақ күндікті бәйбіше, ақ желекті келіншек* тәрізді этникалық ерекшелігі бар тіл деректері шебер кестеленген.

Автордың тілдік бейнесін сипаттайтын ерекше сөз қолданыстары – мақал-мәтелдер. М.Әуезов дискурсындағы мақал-мәтелдердің көбі халықтың дүниетанымын, өмірлік тәжірибесін, әр түрлі философиялық танымдық ұғым-түсініктерді қамтиды. Қазақ халқының ертеден қалыптасқан дүниетанымында «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп, ар, ұят, иман қасиеттерін жаннан артық бағалап, «өлімнен ұяттың күшті екендігін» қоғамда, тәрбиеде басты қағида етіп ұстанған. - *Дүниенің бәрі де жан садағасы. Мал да, жер де аманшылық, тыныштықта, ер азаматтың аманшылығында жақсы шығар. Олардың басына күн туған соң дүниенің, қазынаның, мал-мүліктің не керегі бар десетін* («Абай жолы»). Сондай-ақ, «оқу – инемен құдық қазғандай» деген халық мәтелін жазушы өз шығармасында эллипсис құбылысы арқылы түрлендіріп, инемен құдық қазу жауыздықпен күресуден оңайырақ деген түсінік-танымды айқын жеткізеді: *Қазақ «инемен құдық қазу қиын» деген нақыл айтады ғой, мен айтсам сол «инемен құдық қазу» кей көкіректен қаскөйлікті қуудан оңайырақ па деймін! Осы айтқан түйіндерім менің куәлігімнің тағы бір арқауы да тіректері! - дейді* («Абай жолы», 2-том, 1979: 239). Ең бастысы, жазушы прагматиконындағы мақал-мәтелдер – рухани құндылық, тілдік қазына ретінде айшықты тілмен көркемделіп дәйектелуінде.

М.Әуезов дискурсын өзектейтін көріктеуіш сөздерді, бейнелі сөз оралымдарын жұмсауда жазушының өзіндік тілдік әлемін сипаттауға болады. Бір-бірімен тіркесе қоймайтын, күмән тудыратын сөздердің өздері Әуезов қаламына іліккенде, айрықша эстетикалық мәнге ие болып, кейіпкерлердің жан дүниесін ашуға ерекше қызмет етеді. Көп реттерде мұндай сөз қолданыстары жазушының окказионалдық үлгілері болып та көрінеді (*өмір аязы; сұрғылт топ, жұқа толқындай бұғақ; тоны жібімейтін әке; мөлдір үн, ыстық ермек; жұтаң қыста күн райын баққан бақташыдай; шыныланған қар, т.б.*). Мысалы: *Енді, міне, өмір аязының алдыңғы болып, Жампейіс арқылы, қойшылар арқылы келіп жатқан сұм салқын сол ғой деп ұққан-ды. Өңінең тон, шекпен киген сұрғылт топтың пішіні де қазіргі күздің сұрғылт, жабырқау аспаны сияқты күңгірт. Жұмсақ жұмыр иегінің астында жұқа гана бір болып нәзік бұғақ білінеді. Мөлдір нәзік үнмен*

ақырын күлді («Абай жолы», 1-том, 1979: 187). Бұл – Мұхтар Әуезовтің тілдік тұлға ретіндегі шығармашылығы мен шеберлігінің жемісі.

М.Әуезов тілдік бейнесінің бір көрінісі: дағдыдан тысқары қосымшалар жалғап немесе тосын тіркес жасау мәнері «Абай жолында» молынан кездеседі (*кісілікті кісі; өскелеңдеп қалу, тартыныңқы еді; іс жеңілдейсің; бата оқыршылар; ырзалау, қашаңдау жол, малқор, қонағуар, тоқтамды ана; сөйлей бара жатыр; бейбітсу; қызғын жай, шығыса бастау*, т.б.): Жұмабай – кісілікті кісі. Биыл денесі өскелеңдеп қалған баласы мінезі жағынан да ересек тартқан сияқты. Бөжейлер алған кезде тасты біреу алып, біреу алмай, тартыныңқы еді. Қатты кеткен күйменің шұбыра бұралған шаңы ішінен шылдыраған қоңырау көпке шейін ойнай, сөйлей барады («Абай жолы», 2-том, 1979: 239).

Мұхтар Әуезовтің ана тілін барынша жетік меңгергенінің және ана тілін байытуға орсан үлес қосқанының бір дәлелі – оның үлкен талғамынан туған тәмсіл (қанатты) сөздері. Айталық, «... адамның қай мінезі қасиетті болса, сол. «Бәрінің артынан ақылды болған соң ереді дейсің ғой», «Кұрсаулы жаудан қорықпаған жүрегім қайыңға барғанда жеңгелерден қорықты», «Жамандықтан жұққыш нәрсе бар ма? Оны тапқан ақылды болғаннан таппайды. Және тапқанмен, қарқ болмайды. Шын тапқан деп жақсылық тапқанды айт та», «Тірісінде алғыс алмасаң енді тым құрыса, өлі аруағынан қарғыс алма», «Іісі аңқыған бәйшешегің де, күзі келсе, қуарады. Әл-қуатың кеткенде, алма бет те суалады», «Піспеген адамның қолындағы билік жас баланың қолындағы ұстара пышақ сияқты: не өзі арандайды, не өзгені арандатады», «Үлкен алдында жас қарызы, ата алдында бала қарызы – әдеп пен сый екені рас», «Өзгеге салар емес болса да, менің шешем – сөзін тастар кісім емес», «... ой да көп, уайым да көп, ойлай берсең; ойда жоқ, уайымдау да жоқ, ойнай берсең» тәрізді мысалдарды бұдан әрі жалғастыра беруге болар еді (Мұхтар Әуезов туралы естеліктер, 2004:267). Мұхтар Әуезовтің бар ғұмыры ғасырлар қойнауынан жеткен қара сөз бен өлең сөздің құпия қатпарларын зерттеп, танып, оның туған халқына ғана ерекше сұлу да сырлы, құнарлы тілдің «тұқымын сеуіп», жемісін сан ұрпаққа мәдени мұра етіп қалдырумен өтті. Сөзді сүюі өмірдің өзін сүюмен бірдей еді. Шынымен де, сөз – таңбалық белгі ғана емес, тіршілік символы, ғаламды танудың тілдік негізі.

Қорыта келгенде, ұлы суреткер-жазушы М.Әуезовтің тұлғалық болмысын толық танудың, яғни Әуезовтануға дәйек болатын ғылыми-танымдық негіздің бірі – тілдік тұлға теориясы, оның танымдық-шығармашылық әлеуетін сипаттайтын тілдік құралдар: этнографиялық тіл деректері мен ұлттық-мәдени атаулар, шешендік сөз үлгілері мен мақал-мәтелдер, окказионалды фразеологизмдер мен риторикалық сұраулар, т.б. деп анықтауға болады. Мұхтар Әуезов – өзіндік тілдік әлемі бар шығармашылық тұлға, ұлт тілі мен тарихын, рухани мәдениетін терең меңгерген тілдік мәдени күзірет иесі. Демек, тілді сүю арқылы ұлтты сүюдің тамаша үлгісін көрсеткен, ұлттық тілдік тұлға деңгейінде танылған Мұхтар Әуезов сынды ұлт перзентінің рухани мұрасын антропоэлектік бағытта жаңаша зерттеп-зерделеудің маңызы зор екендігін түсінеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Едиториал УРСС, 2004.
2. Манкеева Ж.А. Х. Досмұхамедұлының тұлғасын танудың тілдік негізі // Тілтаным, 2013, № 1, 43-48 б.
3. Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. –Алматы: Білім, 2004. –267 б.
4. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1979. – 320 б.